

SPOLNI STEREOTIPI V TREH SLOVANSKIH ROMANIH: *FILIO NI DOMA, KOT DA ME NI* *IN TEMNA LJUBEZEN*

Raziskava spolnih stereotipov v treh slovanskih romanih je dvodelna: prvi del predstavi spolne stereotipe, drugi pa se ukvarja z njihovo analizo in interpretacijo v naslednjih romanih: *Filio ni doma* Berte Bojetu, *Kot da me ni* Slavenke Drakulić in *Temna ljubezen* Alexandre Berkove. Študija je nakazala, da so ključne kategorije za sodobni pristop k spolnim stereotipom androginitet, fantazma, performans in kritika mizoginije, za spolne stereotipe v (obravnavanih) romanih pa je usoden globalni spolni stereotip – moški je glava in ženska je srce. Njegova nevarnost je v *Filio ni doma* prepoznana kot antiutopično sredstvo razosebljanja ljudi, v *Kot da me ni* kot potrditev agresivnega moškosrediščnega principa, medtem ko je v *Temni ljubezni* stereotipna spolna socializacija obsojena kot perverzna ideologija (moškega) nasilja s pomočjo naslednjih stereotipov: ženska-negovalka, ženska-služabnica moškemu in otroku, ženska-občudovalka moškega, moški-gospodar.

Ključne besede: spolni stereotipi, spolna socializacija, moškosrediščnost, domestifikacija žensk, slovanski romani

Ko sem bila otrok, sem večkrat povsem spontano zavrnila svojo domačo obveznost in se čudila, zakaj moram jaz pomiti posodo, brat pa lahko dela v očetovi delavnici. Tudi kasneje sem bila močno razočarana, saj sem kot študentka spoznala, da nepravilna spolna delitev vlada celo v intelektualnih okoljih, ne samo v »mojki« rojstni vasi. Danes kot znanstvenica v tretjem tisočletju ugotavljam, da se morajo ženske ponovno boriti za že izbornjene pravice v prejšnjem tisočletju, na primer do splava, vodstvenih položajev, upoštevanja v znanosti ... Ne samo ženska, tudi ostali spoli (lezbijka, gej, transspolnik, transseksualec, biseksualka ...) so še vedno drugorazredni spoli, kar lahko razberemo tudi iz spolnih stereotipov. Od velikih Treh – najpogostejši stereotipi so namreč stereotipi spola, rase/nacionalnosti in

starosti (Schneider 2004: 437) – so spolni stereotipi bolj predpisujoči kot opisujoči, glede vsebine pa so pravzaprav bolj stereotipi o spolnih vlogah kot o spolih. Pri določanju spolnih vlog bolj upoštevajo biološki, manj družbeni spol, zato jih lahko razumemo kot trditve, ki pretirano poudarjajo spolne razlike ter postavljajo v ospredje bolj biološko, manj pa družbeno vlogo (Jarić 2002: 41).

Popolnoma samoumevno se zdi, da je raziskovalna pozornost že od sedemdesetih let 20. stoletja neprekinjeno uprta v spolne stereotipe, saj je »spol prečni prerez za skoraj vsako socialno kategorijo« (Schneider 2004: 447–452). Da bi lahko v današnjih časih razbili ali prevrednotili čim več spolnih stereotipov, jih je najprej treba ozaveštevati; eden izmed načinov ozaveščanja je tudi usmerjeno branje oz. njihovo prepoznavanje v književnosti. Zaradi preglednosti bo raziskava¹ spolnih stereotipov v treh slovanskih romanih dvodelna: prvi del bo namenjen spoznavanju spolnih stereotipov, drugi pa se bo ukvarjal z njihovo analizo in interpretacijo v naslednjih romanih: *Filio ni doma* Berte Bojetu, *Kot da me ni* Slavenke Drakulić in *Temna ljubezen* Alexandre Berkove.

Vsebinska analiza spolnih stereotipov je v preteklosti pokazala, da poznajo stereotipi še vedno predvsem dva biološka² spola, med katera uvrščajo tudi vse ostale spole, medtem ko je njihova dihotomija odsev biologizma, v katerem so ženske lastnosti diametralno nasprotne moškim in obratno. To ne bi bilo tako problematično, če ne bi bila dihotomija povsem aksiološko motivirana. V tem smislu se je že Jacques Derrida (Moi 1999: 112–116) pritoževal, da sta zahodna filozofija in literarna misel od nekdanj ujeti v neskončno zaporedje hierarhičnih binarnih opozicij, ki se na koncu vedno vrnejo k »temeljnemu paru« moško-žensko. Ti primeri kažejo, da je vseeno, kateri par izpostavimo: vedno znova bomo ugotovili, da je izhodiščna paradigma skrita opozicija moško-žensko s svojim neogibnim pozitivnim in negativnim vrednotenjem. Ne samo da je moški vedno vrednoten višje in ženska nižje, ženski je tudi zapovedano podrejeno razmerje in poslušnost višjemu spolu, tj. moškemu. Tudi Toril Moi (1999: 112–114) meni, da sta tradicionalna zahodna filozofija in literarna znanost ujeti v binarne opozicije, ki izhajajo iz temeljnega para moško-žensko, npr. zgodovina-narava, umetnost-narava, akcija-strast, Logos-Patos, pri čemer je opaziti pozitivno in

¹ Študija je nastala v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Pojem biološki spol se nanaša izključno na biološke razlike, na podlagi katerih človeško bitje označujemo kot žensko ali moškega. Danes se je vprašanje o enem, dveh ali treh spolih razširilo v razmišljanje o petih (ob upoštevanju zgolj biološkega spola: »nesporni« moški, »nesporna« ženska, hermafrodit, moški, operativno spremenjen v žensko, ženska, operativno spremenjena v moškega), desetih spolih (upoštevanje biološkega in družbenega spola: »prava« ženska, »pravi« moški, lezbična ženska, gejevski moški, biseksualna ženska, biseksualni moški, transspolna ženska, transspolni moški, transseksualna ženska, transseksualni moški) ali znatno več spolov (nekateri jih naštejejo že ok. 90), ki krepko načenja heteroseksualno matrico in heteronormative (več o spolni identiteti v Zupan Sosič 2006: 268–334). Strinjam se z mislijo Luce Irigaray (1995: 13–15), da se spolna identiteta ukvarja tudi s prevpraševanjem spolne ekonomije, ki se je oblikovala skozi stoletja, a je v večini odrezana od kakršnekoli estetske, refleksivne in etične osnovanosti, tako da v naši civilizaciji spolna kultura sploh ni razvita.

negativno vrednotenje, saj pomeni v vseh kulturah narava »nižjo raven obstoja«, kar pa je praktično že obsodba ženske, ki je običajno poistovetena z naravo. Naj dodam še svojo misel: ni čudno, da je bil do narave skozi zgodovino vedno vzpostavljen nepravilen odnos, podoben podcenjevanju ženske, kar se še vedno odraža kot superiorno izkoriščanje obeh.

Ker je pojav spolnih stereotipov tesno povezan s hierarhično razporeditvijo spolne moči, so binarne opozicije tesno vpete v patriarhalni vrednostni sistem, v katerem velja »ženstvena« plat pretežno za negativno, nemočno stopnjo, medtem ko je moškost že tradicionalno vezana na pozitivnost in moč. Nadaljnje razmišljanje bo poskušalo odgovoriti, zakaj so spolni stereotipi v današnji kulturi tako trdovratni kljub različnim posodobitvam in kako se stereotipi maskulinnosti (racionalnost, uspešnost, pogum, agresivnost, borbenost, discipliniranost) ter femininosti (emotionalnost, nežnost, empatija, dobrota, altruizem) še vedno negujejo in vgrajujejo v tradicijo družbe. Ker so spolni stereotipi kompleksni, je določene poteze težko pripisati le enemu spolu, hkrati pa še ne obstajajo preverjeni dokazi, kaj te poteze sploh pomenijo. Lažje je ugotoviti, kako sta bila oba spola zaznana oz. razumljena v preteklosti: pri moških naj bi preučevalci zaznali več t. i. »delujočih« oz. »posredovalnih« potez (»agentic qualities«), pri ženskah pa »skupnostno usmeritev« (»communal orientation«) (Schneider 2004: 438).

Ne samo, da so moški večkrat zaznani kot nosilci agentskih potez, vezanih na delovanje v družbi, ampak tudi sami te poteze (svoboda, moč, samospoštovanje) bolj cenijo, medtem ko so v povprečju ženskam bližje skupnostne poteze, vezane na delovanje v domačem krogu (enakost, prijateljstvo in sreča). V okviru delujočih in skupnostnih potez prevladujejo stereotipi, kot so ženska požrtvovalnost, ženski posluš za skupino, njene negovalne spretnosti, empatija ter emotivnost, na drugi strani pa moški pogum, vodstvene zmogljivosti in moška moč. Novejše raziskave³ kažejo, da se polarizirano pripisovanje agentskih in komunalnih lastnosti rahlja, kar je zaznala že klasična kognitivna psihologija. Če primerjamo spolnostereotipne poteze, nas začudi, zakaj so v družbi bolj zaželene »moške« poteze, saj so dejansko pozitivnejše »ženske« lastnosti. Po mojem mnenju se to zgodi zato, ker se značilnosti spolov bolj povezujejo s splošnim statusom in razmerji moči kot pa s kulturnimi pogoji – povečevanje moških agentskih lastnosti je stalno prisotno tudi v medijih, v t. i. pasivnem socializacijskem sredstvu. Ti namreč predstavljajo stereotipne podobe, ki močnejše učinkujejo na okrepitev kot pa na izpodbijanje kulturnih resnic (Schneider 2004: 344–359), saj z nenehnim ponavljanjem kričečih in pretiranih verzij spolnih stereotipov povzročajo usidranje določenih idej.

³ Novejše raziskave tudi bolj upoštevajo kriterij izobrazbe, starosti in nacionalnosti, tako da je stereotipna polarizacija dokazana le pri povprečnih, manj razgledanih ter pretežno patriarhalno vzgojenih ljudeh. Stereotipno prepričanje o komunalnih ženskih in agentskih moških lastnostih sta npr. Eagly in Steffen (2000: 142) analizirala v različnih spolnih vlogah: eksperimenta 1 in 2 sta dokazala, da ta hipoteza ne drži, v eksperimentu 4 in 5 se je celo dokazalo, da so zaposlene ženske lahko še posebno agentske, četudi morajo nositi svoje dvojno breme, tj. zaposlitev in skrb za družino.

Čeprav vemo, da se spolno tipiziranje razvija pod močnim vplivom spolnih stereotipov, ti vseeno niso edini oblikovalec spolnih shem oziroma vlog med spoloma (Furlan 2006: 93). Te se namreč oblikujejo na različne načine v procesu, ki ga imenujemo spolna socializacija. Spolna socializacija, učenje novih članov, kako naj postanejo predstavniki določene spolne skupine, je zaslužna za oblikovanje tradicionalne (in posledično stereotipne) ali sodobne predstave o spolih in njihovih vlogah. Po eni strani od vpletenih zahteva, da ponotranjijo norme in vrednote, značilne za določeno skupino, in prevzamejo njihovo spolno identiteto, po drugi strani pa, da se usposobijo za uspešen spolni performans vlog, izpeljanih iz konstruirane spolne identitete (Jarič 2002: 14). Kobal (2000: 143) je prepričana, da pretirano poudarjanje razlik med spoloma vodi spolno socializacijo v še močnejše stereotipno mišljenje, v globlje utrjevanje maskulinih in femininih spolnih shem ter tako še bolj postavlja ženske in spolne manjšine v podrejeni položaj.

Analiza spolne socializacije, ki je hkrati tudi analiza spolne stereotipizacije, razkriva moškostrednost kot urejevalni princip androcentrične kulture, v kateri je domestifikacija žensk poudarjena kot naravni in logični odsev tradicije (Zupan Sosič 2007: 185). Ravno na tej točki se je potrebno vprašati⁴ o vzvodih in perspektivah spolnega režima, ki določa družbeni položaj in obveznosti posameznika, izvirajočih iz njegove spolne vloge. Tu je potrebno raziskati globljo strukturo moštosti oz. globalni arhetip moškosti in ugotoviti, zakaj je kult moštosti tako odporen. Agresivni mehanizmi spolne socializacije moških kažejo na to, da je kult moškosti oz. moštosti pravzaprav kult vojskovanja in vladanja skozi nasilje. Vojna civilizacija, v kateri še vedno živimo, se trudi povečati pomembnost nekaterih značilnosti borbenega poslanstva, ki ustrezajo človeški težnji po ekspanziji in dominaciji. Na tem mestu se mi zastavlja vprašanje, zakaj je celo evropska filozofija kot del družbene strukture že od začetka opravičevala človeško posedovalnost v obliki malikovanja (moškega) poguma, saj je že Platon učil, da je pogum bistvena (moška) vrлина. Kasneje so mu pritrdili številni filozofi, medtem ko se je v srednjem veku ta »moška« lastnost povzdigovala v apoteozi srčnosti in moči moškega-borca.

Naj nadaljujem svojo skepso o upravičenosti filozofskega utemeljevanja poguma kot bistvene kategorije evropske civilizacije, ki je bila največkrat vključena v manipulacijo ekspanzivnih teženj, z osnovnim vprašanjem Adrienne Rich (2003: 28): ali je zatiralski ekonomski razredni sistem odgovoren za zatiralsko naravo odnosov med moškimi in ženskami ali pa je pravzaprav patriarhat – moška

⁴ Fiske, Bersoff, Borgida, Deaux in Heilman (2000: 349–350) predlagajo naslednja vprašanja: Kako se lahko opazovalci oziroma odločevalci, torej tisti, ki odločajo o posameznikih ali skupini, najbolje zavarujejo pred stereotipnimi sodbami in posledično pred diskriminacijo? Kako lahko ljudje nadzirajo svoje stereotipno razmišljanje? Kateri situacijski in organizacijski faktorji vplivajo na stereotipizacijo? Swan, Langlois in Albino Gilbert (2002: 81) pa ugotavljajo, da stereotipi o spolu delujejo na dveh ravneh: služijo kot razlagalni okviri, poleg tega pa delujejo tudi kot standardi za primerjavo. To pomeni, da ohranjanje spolnega stereotipa (npr. moški je agresivnejši od ženske) presojevalca vodi, da posamezne moške in ženske presoja glede na referenčne točke znotraj »svoje« skupine na osnovi stereotipnih dimenzij: moški se ocenjuje glede na moške na splošno, ženska pa se presoja glede na ostale ženske.

prevlada – izvorni zatiralski model, na katerem temelji vsako drugo zatiranje. Tudi Lévi-Strauss je v *Elementarnih sorodstvenih strukturah* zapisal, da so moški še pred suženjstvom ali razredno prevlado oblikovali pristop k ženskam, ki je nekega dne vpeljal razlike med nami vsemi. Rich (2003) to misel nadaljuje takole: nov pogled in upor seksualnosti, družinski strukturi ter politiki, ki so se razvile iz »patriarhalnega pristopa«, nista nujna le za feministke, ampak za preživetje našega planeta nasploh.

Ne samo pripisovanje poguma moškimi in vzporedno še evfemiziranje vojne kot pustolovščine, ki jo morajo moški okusiti kot preizkus svoje možatosti, problematično se zdi tudi povzdigovanje razuma kot najpomembnejše kategorije človeka, seveda spet projicirane na »univerzalni«, tj. moški spol. Največji problem spolne socializacije ni le umetno in nasilno vzdrževana polarnost, pač pa vrednotenje, o katerem sem že pisala, ki postavlja razum znatno višje od čustev ter s tem avtomatično »ženske« lastnosti, ki izvirajo iz »srca«, zadržuje na stopnji drugorazrednosti. Globalna stereotipna razdelitev na racionalne moške in emotivne ženske poškoduje oba spola, saj moški nepopolno razvijejo svoje emocionalne, ženske pa kognitivne sposobnosti, zato bi morali Descartovi glorifikaciji razuma (»Mislím, torej sem«) dodati še eno: »Čútim, torej sem«. Neupravičeno razklanost med razumom in čustvi, ki jo slikovito povzema globalni⁵ stereotip moški je glava ter ženska srce, poskuša danes preseči raziskovanje čustvene inteligence, ki je konec prejšnjega stoletja končno potrdilo povezanost dveh pomembnih področij, tj. kognicije in emocije.

Samo upamo lahko, da bodo tovrstne raziskave tudi razrahljale različne predsodke pred ženskim principom oziroma ženstvenostjo in s tem tudi izkoreninile institucionalizacijo mizoginije. Mizoginija⁶ je namreč neracionalen in nerazložljiv strah moškega pred žensko, ki si ga delijo moški med seboj kot simbolni kapital, ponujajoč razlago ter opravičilo za svoj superiorni položaj v patriarhalni družbi. Mizoginija je kompleksnejša od stereotipov; medtem ko stereotipe izoblikujejo razmerja med prepričanji, stališči in predsodki, je mizoginija mreža predsodkov, stereotipov ali vzorcev obnašanja (Blagojević 2002: 21–39). Potrjuje se skozi naslednje negativne in pozitivne stereotipe: zajedljiva žena, hudobna tašča, hudobna mačeha, neiskrena prijateljica, fatalna ženska; požrtvovalna žena (ki se žrtvuje tudi za ceno lastne smrti), zvesta žena (ki čaka svojega moža do konca življenja) in žrtvujoča se mati (ki se potrjuje pretežno z vlogo matere).

⁵ Spolni stereotip moški je glava in ženska srce sem poimenovala globalni spolni stereotip. Ker je rezultat civilizacije določene sredine in njen sooblikovalec, je hkrati tudi skupinski stereotip. S svojo preprosto in ohlapno binarnostjo zaobseže celotno problematiko spolne stereotipizacije, saj je temelj ostalim spolnim stereotipom.

⁶ Pandemija mizoginije je izbruhnila v srednjeveški Evropi, ki so zažgali na tisoče žensk z izgovorom, da so čarovnice. Zastavlja se vprašanje, ali bi bilo to možno, če ne bi bila mizoginija v katoliški veri že potrjena in če ne bi ravno takrat obstajala konkurenca med moško in žensko prakso zdravljenja (največ iztrebljenih žrtev je bilo zeliščark oziroma zdravilk ...). Mizoginija kraljuje tudi v kolonialni imaginaciji, v kateri se je Drugost Orienta ali Afrike konstruirala kot ženskost, uporabljajoč pri tem iste ali podobne mizogine atribute (Blagojević 2002: 28–31).

Ena izmed možnosti posodobitve⁷ spolne socializacije v smeri uravnavanja (ne pa poglobljanja) spolnih razlik je »androgenost« kot nov model osebnosti. Koncept androgenije ni nov, saj ga je razložil že Platon v *Simpoziju*, ko je bitje z moškimi in ženskimi lastnostmi poimenoval androgin.⁸ To je hkrati splošna oznaka dvospolnosti v enem samem bitju in izraz generativnih ter produktivnih moči in sil narave, pa tudi simbol njene harmonije. Poleg androgenosti ali biseksualnosti, s katero sta se v prejšnjem stoletju ukvarjala Freud in Jung, je za uspešno socializacijo pomembno razumeti tudi koncept fantazme ali družbenega performansa. Lacana je namreč bolj kot biseksualnost zanimala igra spolnih vlog, zato je izoblikovanje moške in ženske identitete pojasnil s fantazmo oziroma maškarado seksualnosti, v kateri oba spola igrata določeno vlogo in pri tem uporabljata maske. Posodobljena različica igranja spolnih vlog je danes najbolj uveljavljena teza Judith Butler o družbenem spolu kot performansu: vsi oponašamo ženski ali moški spol v prepričanju, da se zgledujemo po pravem in izvirnem idealu, čeprav je sam izviren pravzaprav parodija ideje o naravnem ter izvirnem (Zupan Sosič 2006: 282–284).

Androgenost, fantazma in performans so kategorije, ki so ključne za sodobni pristop k spolnim stereotipom, prav tako reflektiranje mizoginije ter razlike med stereotipi in stališči. Od vseh stereotipov so v literaturi stalno prisotni prav spolni stereotipi; njihova raziskava ne omogoča le vpogleda v identitetna vprašanja literarnih oseb, ampak tudi v duhovno, politično in kulturno ozračje izbranega obdobja. Szajbely (2006) meni, da je odločilen njihov način pojavljanja in da ni dovolj stereotip v literarnem delu samo razložiti, pač pa ga je potrebno tudi analizirati in ovrednotiti njegovo vlogo v sami strukturi. Prav zato bom raziskovala spolne stereotipe na več ravneh: ravni karakterizacije, dogajalnega toka oz. zgodbene strukture in pripovedne perspektive.

Najpogosteje so stereotipi v treh slovanskih romanih, *Filio ni doma*, *Kot da me ni* in *Temna ljubezen*, uveljavljeni na ravni karakterizacije, saj so glavni liki stereotipizirani v celoti ali pa zaznamovani s stereotipnimi potezami. Za spolne stereotipe v teh romanih je usoden globalni spolni stereotip – moški je glava in ženska je srce –, ki prevprašuje naslednje stereotipe: moška objektivnost, ženska subjektivnost, moška logika, ženska intuicija, moška aktivnost, ženska pasivnost, moška trdost, ženska mehkost, moška hladnost, ženska toplina.

⁷ Za posodobitev spolne socializacije bi se morale zavzemati institucije, ki opravljajo vzgojno-izobraževalno vlogo: vrtec, šola, cerkev, klubi oziroma društva. Spolna vzgoja se začne že ob rojstvu, ko so punčke oblečene v roza, fantki pa v modre obleke, nadaljuje pa z izbiro spolno razlikovalnih igrač ter iger. Primer za razbijanje stereotipov v vrtcu je naslednji: vzgojiteljica ponudi žogo in večji igralni prostor tudi deklicam (ne samo fantom), fantom pa še elastiko in punčke. Zgleden primer posodobitve je npr. predmet Neseksistična vzgoja, ki ga poslušajo bodoči vzgojitelji v Španiji.

⁸ Platon je v *Simpoziju* predstavil mitološko podobo androgina, dvospolnika, ki je zaradi samozadostnosti in samozavesti postajal čedalje bolj neubogljiv. Ko ga je bog kaznoval in razcepil na moški in ženski del, je vzpostavil osnovni princip erotike: hrepenenje po izgubljeni enotnosti ter iskanje svoje polovice.

V sodobnem slovenskem romanu *Filio ni doma* (1990) je Berta Bojetu (1946–1997) že z izbiro antiutopičnega žanrskega obrazca oblikovala spolno determiniranost romanesknih likov: globalni spolni stereotip vzdržuje nasilna ločenost moškega in ženskega principa z antiutopično represivno hierarhijo ljudi. Moški in ženske živijo namreč ločeno, moški v Spodnjem mestu, ženske v Gornjem mestu, tudi njihovo delo je spolno razlikovalno. Ker se liki srečujejo po antiutopičnem⁹ scenariju nadzorovanja spolnosti, torej samo ob predpisanih nočnih obiskih, kratkih in površnih, se spola ne poznata in zato še bolj gojita predsodke drug do drugega. Razmerje med moškim in žensko je vznemirjalo pisateljico v vseh njenih delih, saj se ji je zdelo, da je svet pravzaprav razmerje med spoli, oz. približevanje t. i. moškemu ter ženskemu načelu (Borovnik 1991: 57), a je šele v tem romanu z globalnim stereotipom svarila pred ujetostjo žensk v spalnico in kuhinjo, s parabolično, groteskno ter simbolično govorico pa vizionarsko obsojala nasilje in vladajoči moški princip.

V antiutopični viziji pesimistične prihodnosti je izvirno prav to, da roman ne obsoja moškega spola na splošno, pač pa vladajoči (moški) princip, še bolj pa prisilno spolno razločevalnost. Prav ta je z umeščenostjo dogajanja na tipično (anti) utopični prostor, tj. otok, parabolično razkrinkala nevarnost ločevanja moškega in ženskega principa, ki vodi v razkroj otoške družbe, kar je tudi glavno sporočilo romana *Deklina zgodba* Margaret Atwood. Če se je moško načelo (pogum, razum, aktivnost, hladnost) na otoku agresivno vcepljalo moškim kot simbol prestiža, je žensko načelo (ubogljivost, čustvo, pasivnost, toplina) v ženskah in moških večno hrepeneče, fantastično preoblikovano v ptičje fantazme. Ptič je tudi eden najbolj sugestivnih simbolov v romanu; glavni literarni osebi Filio pomeni simbol prisiljene zaprtosti, konvencionalnosti in neinovativnosti. Po stopnji travmatičnosti ga preseže samo posilstvo, najbolj neestetški simbol (Zupan Sosič 2006: 231) grobe moške dominacije in načrtnega odtujevanja ljudi glede na spol, poklic in starost.

Posilstvo je tudi glavni simbol razkroja človečnosti in humanosti v hrvaškem romanu *Kot da me ni* (*Kao da me nema*, 1999) Slavenke Drakulić (1949). Če je Berta Bojetu z žanrsko sinkretičnim romanom (spoj antiutopičnega, paraboličnega in ljubezenskega romana) tik pred vojno vizionarsko napovedala, kam vodi agresivna manipulacija ljudi, je vojni roman *Kot da me ni* že konkretna obsodba krvave bosanske vojne. Vloga posilstva se v obeh romanih rahlo razlikuje: v slovenskem predstavlja univerzalno bivanjsko stisko in apokaliptično vizijo, v hrvaškem pa so natančni opisi pričevanjske pripovedi zgoščeni na osnovni problem, tj.

⁹ Nadziranje spolnega življenja na otoku je podobno evropskim antiutopijam, v katerih sistem upravlja oziroma manipulira z ljudmi: nadzor intimne je namreč največji poseg v človeško individualnost in hkrati pogoj za manipulacijo. Že v Zamjatinovem romanu *Mi* glavni lik D-503 ni zadovoljen s seksualnostjo, ki jo uzakonja t. i. »Lex Sexualis«. Ker zagovarja monogamno zvezo kot osnovo za trajno ljubezensko združitev, nasprotuje predvidenim in državno odmerjenim Osebnim uram. Te se divjaku Johnu (Huxley: *Krasni novi svet*) naravnost gnusijo, saj hitro spregleda orokavičeno manipulacijo, v kateri je ljubezenska navezanost prepovedana, partner pa je zgolj meso. Podoben nadzor je opisan tudi v Orwelovem romanu *1984*, kjer ljudi stalno nadzira zaslon, na katerem kraljuje Big brother.

kako preživeti genocidno morijo. *Kot da me ni* dokazuje, da je posilstvo¹⁰ najtežje breme za žensko prav v vojni, saj ta ne more zavarovati svojega telesa, a jo kljub nemoči vseskozi spremlja občutek sramote. Posilstvo v institucionaliziranem taboriščnem bordelu, v katerem se morajo ženske v bosanski vojni vdajati krdelu podivjanih vojakov, je za glavni lik S. neozdravljiva travma, ki je izpeljana skozi dramatično stopnjevanje mučenja žensk.

Kljub sistematični degradaciji in dehumanizaciji želi glavna literarna oseba, imenovana samo s kratico S., preživeti, zato izpopolnjuje svoje preživitvene tehnike. Ker se po številnih posilstvih še vedno oklepa notranje nedotakljivosti, ki je na nekaterih mestih poimenovana tudi dostojanstvo, ji ostane samo ena možnost: izklop iz telesa.¹¹ Druga možnost za preživetje je slediti spolni stereotipnosti oziroma stereotipu ženske-lisice in ženske-zapeljevalke: posiljevalci se sklicujejo na vojaško-moško pravico do posilstva in, ker se moči ne more upreti z močjo, se ji upre z žensko zvijačo. S. tako nadaljuje tisočletno spolno maškarado, v kateri ženske hlinijo očaranost nad moško močjo. Posiljevalce lahko glavni lik premaga le tako, da jim ne prizna statusa vojakov. Ko jih zreducira na golo (in zato občutljivo) moškost, si nadene masko zapeljivke (Zupan Sosič 2009: 197).

V izrednih razmerah, v *Filio ni doma* je to negativna vizija prihodnosti, v *Kot da me ni* pa bosanska vojna, lahko glavne literarne osebe – Helena in Filio ter S. – preživijo le na stereotipno ženski način. Medtem ko sta Helena in Filio ostali doma in skrbeli za gospodinjstvo, je S. izpolnjevala svojo prisiljeno vlogo v ženski javni hiši. Iz zadušljivih in uničujočih stereotipnih situacij se vse tri rešujejo z domišljijo in zvijačo, saj se Helena ter S. predajata Poveljniku in izkoristita svoj privilegirani položaj za izboljšanje eksistenčnih razmer, Filio pa ima pri spolnih srečanjih tudi nekaj ugodnosti zaradi naklonjenosti Urija. Oba romana poleg predstavitve posilstva kot pomembne pripovedne linije družji tudi moralno

¹⁰ Ker je posilstvo eden izmed najbolj učinkovitih načinov demoraliziranja sovražnika, je prisotno v celotni zgodovini vojskovanja. Sramotno se mi zdi, da je bilo posilstvo v vojni šele v devetdesetih letih prejšnjega stoletja resneje obravnavano kot zločin, v nedavni balkanski vojni pa tudi kot genocid. Najbolj strahotne posledice te vrste beležijo v Bosni in Hercegovini (Zupan Sosič 2009: 196), saj v islamski kulturi posilstvo ni samo element moške komunikacije (posilstvo je sporočilo moškega moškemu, da je premagan), način potrditve moškosti (moški, ki zavrne ponudbo skupinskega posilstva, je obravnavan kot izdajalec svojega spola in vojaške enote), način uničenja kulta nasprotnika ali posledica splošnega sovraštva do žensk, pač pa je vse to in še mnogo več. Ker prinaša oskrunjeno žensko telo v muslimansko družino sramoto, se javno oskrunjene ženske ne smejo vrniti domov – sekundarna viktimizacija je zato v bosanski vojni postala zanje in njihove družine večna.

¹¹ Izstop iz lastnega telesa zaradi prisilnega prilaščanja drugih je groteskna hiperbola feministične teze o ženskem telesu, ki je vedno last družbe. S. prav tako meni, da je žensko telo najprej last družine, otrok in moža, v vojni postane pa kar državna lastnina. Da bi vendarle preživela, si S. poskuša ohraniti notranjo nedotakljivost z razcepom telo-duševnost, v katerem se odreče telesu in se oprime lastne duševnosti, ko se počuti, kot da je ni več, kar je tudi naslovna besedna zveza: »Ko povesi pogled, opazi, da so njene noge še vedno tam in da je med njimi drugi moški obraz. Tisto so, seveda, njene noge. S. si dopoveduje, da so noge njene, a jih v resnici ne čuti. *Kot da me ni* (podčrtala AZS), pomisli. Kakor da nisem več tu. Čuti le trdo mizo pod hrbtom, ki se še naprej pomika k oknu« (Drakulić 2002: 67–68).

sporočilo o brezizhodnosti sedanje (ali prihodnje) družbe, temelječe na agresivnosti in nestrpnosti do drug(ačn)ih. Druži pa ju tudi nekakšna mesijanska drža: kljub temu da so glavne literarne osebe zaradi nasilja izgubile prav vse, si ne dovolijo, da bi podlegle skušnjavi sovraštva. Lucidna analiza nasilja je v obeh romanih izoblikovala skupni kategorični imperativ – ne vračati sovraštva s sovraštvom. Ta imperativ ni posledica novodobnega pacifističnega eskapizma, ampak racionalne preiskave mehanizmov družbene moči in iskanja perspektive prihodnosti našega planeta.

Tretji roman, *Temna ljubezen (Temná láska, 2000)* Alexandre Berkove (1949–2008), ni antiutopični niti vojni roman, a kljub temu deluje kot inovativno križišče obeh žanrov, saj eksplicitno obsoja negativno vizijo stereotipne socializacije in istočasno razgalja krvavo vojno med spoloma, zgoščeno v okvirni zgodbi Karoline ter njenega moža. Roman češke pisateljice zaseda v svetovni književnosti posebno mesto, saj ni samo inovativni preplet nekaterih značilnosti antiutopije in vojnega romana, ampak tudi sinkretični spoj simbolov spolnih stereotipov ter abecednika feministične in postfeministične teorije. Zgodba o pervertirani logiki pripadanja oziroma posesivnosti v ljubezenski zvezi je mojstrsko vkomponirana v različne registre in kode, naj omenim samo terapevtsko dikcijo zdravnice ter njen dialog z nebojleno Karolino, Karolinin monolog in notranji monolog, angelov govor, pripovedovani monolog Moloha, navezovanje na stereotype iz trivialne književnosti ... Roman je tako zgrajen iz različnih fragmentov, ki stalno prekinjajo linearno pripoved o toksičnem zakonskem odnosu ter jo z rahljanjem globijo in plastijo, kar daje pripovedi poseben ritem, značilen za lirizirani¹² roman.

Češka literarna veda je ta večpomenski roman označila za feministični roman, čeprav bi bila z današnje perspektive ustrežnejša oznaka ekofeministični roman (Jamnik 2012: 151). Roman namreč ni samo odkrita in iskrena kritika patriarhalne družbe oziroma degradacije ženskosti, ampak tudi brezkompromisna obsodba uničujočih posledic, ki jih prinaša moški način vodenja družbe za ljudi, pa tudi za druga živa bitja in celotno naravo. Tako je perverzna ideologija agresije usodna za prvoosebno pripovedovalko Karolino, hkrati pa tudi za celotno družbo, saj mehanizmi patriarhata in mizoginije niso le družinski, ampak tudi družbeni problem, kar sem že omenila v vprašanju patriarhata kot osnovnega zatiralskega modela, ki ga posebej izpostavlja Rich. Na tej točki se lahko vprašamo, zakaj so posledice spolne hierarhije v češkem romanu najhujše, saj bi se vendarle Karolina lahko prej rešila svojih spon, glede na to da ni ujeta v antiutopično ali vojno brezizhodnost, kot to velja za slovenski in hrvaški roman?

¹² Lirizirani roman je posledica nedosledne lirizacije pripovedi. Je večpomensko besedilo, dodatno zvočno-ritmično organizirano, ki se upira logični motivaciji in vztraja v odprtosti, nedovršenosti procesov in stanj, skrivnosti in neobvladljivosti kaotičnega sveta, npr. romana *K svetilniku* V. Woolf in *Boštjanov let* F. Lipuša. Dogajanje se osvobodi vzročno-posledične logike, zgodba se fragmentira, literarna oseba in pripovedovalec pa se spreminjata v nestabilno, pogosto pasivno, včasih zgolj na zavesti (tudi na nezavednem) temelječe bitje, ki spoznava v aluzivnem kronotopu resnico kot zamgljeno, razpršeno in relativno (Zupan Sosič 2017: 337).

Odgovor na to vprašanje je skrit v celotnem romanu, napove pa ga že prva poved romana: »Kaj vse so ljudje sposobni prenašati, ohromljeni od strahu pred osamljenostjo ...« (Berková 2012: 5). Patološki strah pred osamljenostjo v toksičnem zakonskem odnosu bi s psihoterapevtskim izrazom lahko imenovali tudi odvisnost od odnosa, samo osebnost ženske, ki pristaja na sadomazohistični odnos, razkrit celo kot odvisnost žrtve od mučitelja, pa kot negativno samopodobo ženske. Prav zaradi karikirane in hiperbolizirane upodobitve Karoline in celotne njene družine lahko uzremo univerzalno sliko razkroja medosebnih odnosov, ki jih je npr. Rich (2003: 111–112) zgostila v štiri napačne (ženske) perspektive: samorazvrednotenje, zaničevanje žensk ali nezaupanje do njih, sočutje na napačnem mestu in zasvojenost z ljubeznijo. Medtem ko je prvi način – samorazvrednotenje – zaupanje v laž, da ženske niso sposobne velikih stvaritev, je drugi način samo posledica prvega: zaničevanje žensk ali strah in nezaupanje do drugih žensk, kajti druge ženske so me same. Tretja vrsta uničevalnosti je sočutje na napačnem mestu: za tak primer Rich navaja žensko, ki je bila posiljena in katere odziv je bil sočutje do posiljevalca (namesto do same sebe), kar je očitno tudi v romanu *Temna ljubezen*. Tudi četrta vrsta uničevalnosti – zasvojenost z »Ljubeznijo«, s predstavo o nesebični, požrtvovalni ljubezni kot odrešilni – je prisotna v obravnavanem romanu, ki se zaradi deziluzije hitro prevesi v naslednjo zasvojenost, tj. odvisnost od pijače in depresije.

Bralke in bralci smo v tem kvalitetnem romanu postavljeni v aktivno vlogo: prepoznavanje uničujočih stereotipov nam olajšata karikatura in hiperbola, ki sem ju že omenila, prav tako sublimni spoj realistično-naturalistične govorice ter fantastičnih prizorov. Tako je globalni spolni stereotip – moški je glava in ženska srce – od vseh treh romanov ravno tu najbolj radikalno oziroma provokativno izpisan, saj so do njega s podobo žaganja ženske glave vzpostavljene ironična, humorna in groteskna razdalja. Karolinin mož je namreč sklenil, da je v zakonu dovolj samo ena glava, seveda njegova, zato je treba ženi glavo odžagati. Ker je na splošno nesposoben in neučinkovit (a tega zaradi uzakonjene moške superiornosti ne prizna), mu tudi tu žena priskoči na pomoč, saj ponotranji svojo stereotipno vlogo strežnice in pomočnice: pozorno drži in usmerja lastno glavo, da bi bila ta čimprej odžagana. Groteskna in absurdna podoba rezanja glave se stopnjuje v ironično obsodbo stereotipa ženske podložnosti in ženske-skrbnice ljubezni v družini, saj to glavo nato mož posadi v cvetlično korito.¹³

Sugestivna metafora odrezane ženske glave, nastala kot rezultat konkretizacije globalnega spolnega stereotipa in abstrakcije feminističnega sporočila o ženski (ne)enakopravnosti ter hiperbole z ironičnim učinkom (Zupan Sosič,

¹³ Ta fantastični prizor je z realistično-naturalistično govorico opisan takole: »Odrezal mi je glavo. Dolgo mu ni šlo, nazadnje pa mu je uspelo; z odprtim vratom me je posadil v cvetlično korito, da bi pognala korenine. Pa kaj pol, drugi so večji reveži. On pa to mora narediti, pa saj je dec: mora me šolati, mora mi obsekati jalove veje in jaz se moram truditi, da bi mu bila v korist, moram se trdno zakoreniniti, vzcveteti in obroditi sadove, da bi bil lahko name ponosen, kako me je obvladal, že skoraj podivjano, da bi me lahko objel čez rame in rekel, prid sem, ti si moja punca!« (Berková 2012: 33–34).

Jamnik 2019), se skozi roman razvija v simbol uničevalne moškosrediščnosti in škodljivega občutka ženske krivde. Kako je konstrukcija moškosti kot superiornega načela pravzaprav lažna, o čemer pišem v uvodu, pokaže cinična socializacija očeta skozi stereotip moški-gospodar. Ta stoji pred ogledalom in se slepo bodri, da je najboljši, pri tem pa si uničuje osebnost z nasilnim izganjanjem ženskega principa, kar je pravzaprav metaforični obrat Freudovega in Jungovega prepričanja o androginičnosti človeškega bitja: »S priprtimi očmi se borbeno gleda in pred tem ogledalom otrdeva in se možati in na vsemogoče druge načine pogublja žensko v sebi.«

Pripovedovalka pogubno patriarhalno ureditev metaforično imenuje Dvorana tradicij, v kateri se slike prednikov obrnejo za tabo, kamor se premakneš. Poleg egocentričnega očeta oziroma moškega-gospodarja, ki se lažno bodri pred ogledalom, v tej dvorani prebivajo še posesivna mati in neumni brat ter vojak-glavni usmerjevalec odnosov, ki stalno ponižuje moža, ko mu očita, da ni »pravi« moški. Romaneska sugestija o tem, da je konstrukcija moškosti in ženskosti pravzaprav igranje spolnih igrice (»... se bova potem skupaj igrala tiste vsakdanje igre in se bova pri njih dopolnjevala; jaz bom delala sobice za punčke, on pa bo v dvorani tradicij izboljševal svojo obrambo, izpopolnjeval svoj oklep, brusil meče in utrjeval obrambne zidove ...« (Berková 2012: 34)) postaja ironična metafora Lacanove teze o maškaradi seksualnosti, prav tako tudi subverzivna figura ideje o spolnem performansu Judith Butler. Ker je spolna stereotipnost praviloma usmerjena proti »drugorazrednim« spolom, tudi ta roman obsega največ negativnih stereotipov o ženski: ženska-starejša sestra, ženska-negovalka moškega in otroka, ženska-služabnica, ženska-najboljša prijateljica, ženska-občudovalka moškega, naivnica in očarana duša.

Prepoznavanje nevarnosti globalnega spolnega stereotipa je ena od osrednjih identitetnih nalog literarnih oseb v vseh treh slovanskih romanih. V *Filio ni doma* jo liki prepoznajo kot antiutopično sredstvo razosebljanja ljudi, v *Kot da me ni* je vojno stanje samo potrditev agresivnega moškosrediščnega principa, medtem ko je v *Temni ljubezni* negativna vizija stereotipne socializacije obsojena kot perverzna ideologija (moškega) nasilja. Da je bipolarnost globalnega spolnega stereotipa družbeni konstrukt, prav tako vsi ostali spolni stereotipi (npr. ženska-negovalka moškega in otroka, ženska-služabnica, ženska-občudovalka moškega, ženska očaranost nad moško veličino), dokazujeta predvsem slovenski in češki roman, hrvaški pa v kontekstu posilstva razkriva stereotip ženska-zapeljivka. V vse tri romane so spolni stereotipi vpeljeni kvalitetno oziroma netrivialno, saj jih osrednji liki reflektirajo, na ravni karakterizacije, zgodbene strukture ali perspektive pa je vzpostavljena humorna, ironična, groteskna in parabolična razdalja.

Viri

Berková, Alexandra, 2012: *Temna ljubezen*. Vnanje Gorice: Kulturno-umetniško društvo Police Dubove. Prev. Tatjana Jamnik.

Bojetu, Berta, 1990: *Filio ni doma*. Celovec-Salzburg: Založba Wieser.

Drakulić, Slavenka, 2002: *Kot da me ni*. Ljubljana: Center za slovensko književnost. Prev. Sonja Polanc.

Literatura

Blagojević, Marina, 2002: Mizoginija: kontekstualna i/ili univerzalna? *Polni stereotipi*. Nova srpska politička misao (posebno izdanje). Časopis za političku teoriju i društvena izraživanja. 21–39.

Borovnik, Silvija, 1991: Ženske letijo v nebo: ob romanu Berte Bojetu *Filio ni doma*. *Literatura* 3/13. 57–61.

Eagly, Alice H. in J. Steffen, Valerie, 2000: Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles. Stangor, Charles (ur.): *Stereotypes and prejudice: Essential readings*. Philadelphia: Psychology press. 142–160.

Fiske, T. Susan, Bersoff, N. Donald, Borgida, Eugene, Deaux, Kay in Heilman, Madeline E., 2000: Social science research on trial: use of sex stereotyping research in Price Waterhouse v. Hopkins. Stangor, Charles (ur.): *Stereotypes and prejudice: Essential readings*. Philadelphia: Psychology press. 338–353.

Furlan, Nadja, 2006: *Manjkajoče rebro. Ženska, religija in spolni stereotipi*. Koper: Založba Annales.

Irigaray, Luce, 1995: *Jaz, ti, me, mi. Za kulturo različnosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Jamnik, Tatjana, 2012: Pisanje kot soočenje (spremna beseda). Berková, Alexandra: *Temna ljubezen*. Vnanje Gorice: Kulturno-umetniško društvo Police Dubove. Prev. Tatjana Jamnik.

Jarić, Isidora, 2002: Rodni stereotipi. *Polni stereotipi*. Nova srpska politička misao (posebno izdanje). Časopis za političku teoriju i društvena izraživanja. 5–21.

Kobal, Darja, 2000: *Temeljni vidiki samopodobe*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Moi, Toril, 1999: *Politika spola/teksta: feministična literarna teorija*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura. Prev. Katarina Jerin.

Rich, Adriene, 2003: *O lažeh, skrivnostih in molku*. Ljubljana: Škuc (Lambda). Prev. Suzana Tratnik.

Schneider J., David, 2004: *The psychology of stereotyping*. New York: The Guilford press.

Swan B., William (jr.), Langlois H., Judith in Albino Gilbert, Lucia (ur.), 2002: *Sexism and stereotypes in modern society*. Washington: American psychological association.

Szajbély, Mihály, 2006: Stereotipi kao strukturni elementi u riječkome romanu *Igrač koji dobiva* (1882) Maurusa Jókaija. Oraić Tolić, Dubravka in Kulcsar Szabó, Ernó (ur.): *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoevropskim književnostima*. Zagreb: FF press.

Zupan Sosič, Alojzija, 2006: »Gender Identities in the Contemporary Slovene Novel«: <http://clwebjournal.lib.purdue.edu/clweb06-3/contents06-3..html>.

Zupan Sosič, Alojzija, 2021: Kvaliteta treh slovanskih romanov: Temna ljubezen, V temo in Islandski triptih. Predavanje v okviru cikla *Slovanski fokus*, Mestna knjižnica Ljubljana, oktober, 2021: <https://www.youtube.com/watch?v=94S6aV3Wd3A>.

Zupan Sosič, Alojzija, 2007: Moški je glava in ženska je srce – spolni stereotipi. Novak-Popov, Irena (ur.): *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 181–194.

Zupan Sosič, Alojzija, 2009: Nasilje v sodobnem romanu. Peti-Stantić, Anita (ur.): *Treći hrvatsko-slovenski slavistični skup*. Zagreb: FF press. 193–203.

Zupan Sosič, Alojzija, 2006: *Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera.

Zupan Sosič, Alojzija, 2007: Spolni stereotipi in sodobni slovenski roman. *Primerjalna književnost* 30/1. 109–120.

Zupan Sosič, Alojzija, 2017: *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera.

Zupan Sosič, Alojzija in Jamnik, Tatjana, 2019: Življenje stereotipov v delih Alexandre Berkové. *Besedna postaja v Knjižarni FF*: <https://www.youtube.com/watch?v=OfPELBusNBQ>.

Gender Stereotypes in Three Slavic Novels: *Filio Is Not At Home, As If I Am Not* and *Dark Love*

The present research of gender stereotypes in three Slavic novels is twofold. The first part presents gender stereotypes, while the second deals with their analysis and interpretation in the following novels: *Filio Is Not At Home* by Berta Bojetu, *As If I Were Not* by Slavenka Drakulić and *Dark Love* by Alexandra Berková. The study showed that the key categories for the modern approach to gender stereotypes are androgyny, phantasm, performance and criticism of misogyny, while for gender stereotypes in the discussed novels, the global gender stereotype is fatal: a man is the head and a woman is the heart. Its danger in *Filio Is Not At Home* is recognised as an anti-utopian means of depersonalising people, in *As If I Were Not* as a confirmation of the aggressive male-centred principle, while in *Dark Love* stereotypical sexual socialisation is condemned as a perverse ideology of (male) violence through the following stereotypes: female caregiver, woman-servant to man and child, woman-admirer of man and man-master.

Keywords: gender stereotypes, sexual socialisation, masculinity, domestication of women, Slavic novels